

Majolicanijverheid te Antwerpen ontstaansgeschiedenis

Frans Caignie

Inleiding

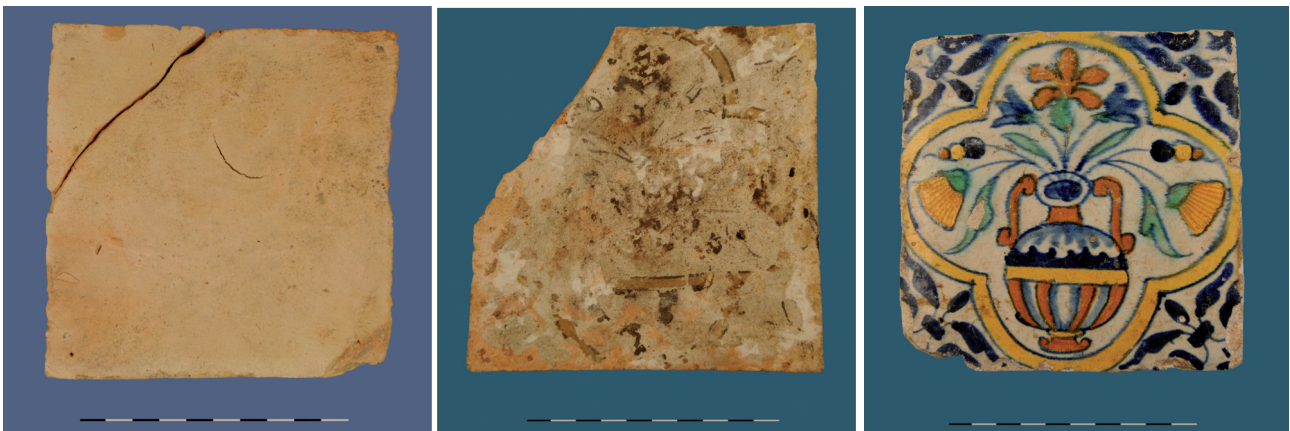
Antwerpen heeft in de zestiende tot ruim het eerste kwart van de zeventiende eeuw een bloeiende majolicaproductie gekend, opgestart door Italiaanse pottenbakkers die zich hier kort na 1500 vestigden. De productie werd nadien verdergezet door hun nakomelingen en door Antwerpse ambachtslieden die het beroep van majolicabakken aanleerden in dienst van deze Italianen. De term majolica is goed ingeburgerd in onze hedendaagse kunstterminologie, maar minder evident om definiëren. De term vindt vermoedelijk zijn oorsprong in de naam van het eiland Majorca dat als overslaghaven diende voor geglazuurd aardewerk tussen Spanje en Italië. Het begrip duidt op gebakken aardewerk - het zogenaamde biscuit - dat gesprekeld, ondergedompeld of begoten wordt met een suspensie van tin- en loodoxide. Zodra gedroogd, vormt dit een geschikte ondergrond voor het beschilderen met kleurende metaaloxiden, zoals kobalt voor blauw, koper voor groen, antimoon voor geel, mangaan voor paars en ijzer voor oranje. In een tweede ovenbeurt versmelten deze oxiden dan tot één enkele kleurvolle versieringslaag (Fig. 1).

Piccolpasso

Een overzicht van de geschiedenis van de Antwerpse majolicanijverheid moeten we aanvangen in Italië, namelijk te Castel Durante, niet ver van Urbino, in de Marken. Om deze band met Italië te begrijpen dienen we enkele eeuwen terug te gaan in de tijd. Een zekere Cipriano Piccolpasso, een Italiaans architect-ingenieur uit dit Castel Durante, schreef in 1558 een verhandeling over de kunst van de pottenbakker met als titel *Tre Libri dell'Arte del Vasaio*, of *De drie boeken over de kunst van de pottenbakker*. Alle aspecten van het pottenbakken worden erin behandeld: de ontginning en de bewerking van de aarde (klei), het vormen van de stukken, de werktuigen die erbij gebruikt worden, de bestanddelen van het glazuur en de methode om dit aan te maken, een beschrijving van de oven en de manier waarop die dient ingeladen¹. De lokaliteitsnaam Castel Durante bestaat vandaag niet meer; paus Urbanus VIII, geboren in Castel Durante, liet bij zijn aanstelling in 1623 de naam van

¹ Van Piccolpasso's studie werden een Engelse en een Franse facsimile uitgebracht. PICCOLPASSO 1558a; PICCOLPASSO 1558b

Fig. 1 Links: Een gebakken kleitegel (biscuit), Antwerpen, Steenhouwersvest, atelier De Goudbloem, A117-7-T14; midden: biscuittegel beschilderd maar niet opnieuw gebakken, Antwerpen, Sint-Augustinuskerk, A234-0-T26; rechts: het kleurrijke resultaat na de tweede ovenbeurt, Antwerpen, Grote Markt 15, A.GM 15-1-1. Stad Antwerpen dienst archeologie. (Foto's Guy Vermeylen).

zijn geboortestad wijzigen in Urbania. Driehonderd jaar later, in 1857, wordt het manuscript uitgegeven te Rome door Antonio Caiani. Kort nadien, in 1860, verschijnt te Parijs een vertaling in zestiende-eeuws Frans van de hand van Claudius Popelin '*Les troys livres de l'art du potier*'.

Pinchart

De eerste in onze contreien die naar de verhandeling van Piccolpasso verwijst, is Alexandre Pinchart in 1882 in een lijvig artikel dat eigenlijk handelt over de productie van glas *à la façon de Venise*². Pinchart citeert uit de verhandeling van Piccolpasso de volgende paragraaf waarin deze spreekt over de soorten aarde die geschikt zijn voor het vervaardigen van aardewerk: *...in Fiandra quella di cava. dico in Anversa, la dove già vi porto l'arte un Guido di Savino di questo luogo, et ancor oggi ve la mantengano gli figliuoli* (In Vlaanderen [bewerkt men] groeveklei, ik bedoel te Antwerpen, waarheen deze kunst gebracht werd door een zekere Guido di Savino van alhier [Castel Durante] en waar zijn zonen haar vandaag [1558] nog verder uitoefenen)³. Deze Guido is waarschijnlijk geboren in het dorpje San Savino dat in vogelvlucht op amper 23 km verwijderd ligt van Castel Durante - het huidige Urbania - en zal daaraan zijn naam ontleend hebben. Piccolpasso's precisering *di questo luogo* laat vermoeden dat Guido in Castel Durante als pottenbakker aan de slag is gegaan.

Niemand had eerder deze voor de geschiedenis van de Antwerpse majolicanijverheid zo belangrijke paragraaf opgemerkt.

De Burbure

Eerst in 1886 wordt met de door Piccolpasso aangebrachte informatie verder onderzoek gedaan. Léon de Burbure, oudheidkundige te Antwerpen, houdt op 1 augustus van dat jaar een toespraak tot de Koninklijke Belgische Academie voor Archeologie. Hij vertelt daar dat hij na langdurig archiefonderzoek ontdekt heeft dat er in 1513 te Antwerpen een Venetiaans pottenbakker woonde, genaamd Guido

Andries. Hij somt een reeks historische feiten en data op over Guido Andries' twee huwelijken, zijn twee vestigingsplaatsen in Antwerpen en de voortzetting van het bedrijf door zijn nakomelingen, elementen die hierna verder aan bod komen⁴. Heel wat auteurs na de Burbure vermelden in hun boeken en artikels wel de naam Piccolpasso en/of Guido di Savino maar brengen in dit verband weinig nieuwe elementen aan.

Laurent

In 1922 levert Marcel Laurent een fundamentele bijdrage voor onze kennis omtrent Guido Andries. Naast belangrijke informatie betreffende de vindplaats van een hele reeks majolicategels⁵, is diens thesis dat *Guido Andries* en *Guido di Savino* een en dezelfde persoon zijn, een uiterst waardevol element voor latere studies en onderzoek. *Tenzij we willen bewijzen*, schrijft hij, *dat er twee personen, allebei Guido genaamd, allebei Italiaans en allebei majolicabakker een gelijklopende carrière uitbouwen te Antwerpen; tenzij we willen aannemen dat één van beiden [Guido di Savino], die volgens de getuigenis van Piccolpasso een bekend iemand was, ons niets heeft nagelaten, terwijl de andere [Guido Andries] tot hiertoe helemaal onbekend, ons meerdere exemplaren van zijn vakmanschap heeft nagelaten, met inbegrip van een meesterstuk, dienen we te aanvaarden dat de twee, één en dezelfde persoon zijn*⁶. Het is nu duidelijk uitgemaakt: er is slechts één Guido die majolicabakker was, enerzijds gekend met zijn naam van herkomst en anderzijds met zijn vervlaamste naam die hij ontleend zou hebben aan zijn schoonvader Andries Bollekens. Het meesterstuk waarop Laurent alludeert is het tegeltableau met de voorstelling *De bekering van Saulus op weg naar Damascus*.

² PINCHART 1882

³ PICCOLPASSO 1558a, Libro I, f° 2, V°

⁴ DE BURBURE 1886

⁵ Met name de tegels van het tegeltableau 'De bekering van Saulus op weg naar Damascus' en heel wat majolicategels in de MAS|collectie Vleeshuis.

⁶ LAURENT 1922, p. 294

Nicaise

Pinchart situeerde de oprichting van het eerste majolica-atelier te Antwerpen ongeveer op hetzelfde ogenblik als de inrichting van de eerste glasoven, 1513, het jaar dat glasschilder Arnould van Ort uit Nijmegen als meester toegelaten werd tot het Sint-Lucasgilde. Dit feit heeft meerdere auteurs na Pinchart ertoe gebracht het jaar 1513 aan te nemen als startdatum van Guido di Savino's activiteiten te Antwerpen.

We moeten echter wachten tot 1937 voor verdere precisering. Henri Nicaise levert ons in dat jaar het verhaal van een proces, ingespannen door Guido Andries⁷. Op woensdag 12 januari 1510 werd door het tribunaal van de Vierschaar van Antwerpen een vonnis uitgesproken in de zaak Guido Andrée, *geleyerspotmakere*, tegen Willem Janssens, zijn leerling. Die had zich ertoe verbonden gedurende drie jaar bij Guido Andrée te werken *voor het aanleren van het draaien, schilderen en fabriceren van aardewerkpotten volgens het procedé van het glazuren*. Na nauwelijks de helft van de termijn verliet Willem plots het werk, waarop Guido een proces tegen hem inspande, teneinde de uitvoering van het contract af te dwingen. Willem verloor het proces. Uit dit vonnis maken we op dat Guido Andrée (of Andries) in januari 1510 reeds een belangrijke *geleyer* was. Op het ogenblik van het ondertekenen van het dienstcontract met Willem Janssens - anderhalf jaar vóór het vonnis, laat ons aannemen juli 1508 - bezat Guido reeds een atelier, wat in die tijd en deze nijverheidstak toch een hele investering betekende, en had hij de financiële middelen en de status om leerlingen in dienst te nemen⁸.

Dumortier

Benevens de bijdragen van Pinchart, de Burbure, Laurent, Nicaise en enkele andere verdienstelijke auteurs, werden tussen 1882 en 1985 tientallen artikelen en boeken geschreven over majolica, die steeds de namen Guido di Savino of Guido Andries vermeldden. Veel nieuwe elementen komen niet meer

naar boven, totdat Claire Dumortier, conservator van de verzameling Ceramiek van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, zich vanaf 1985 intens voor de geschiedenis van de Antwerpse majolica gaat interesseren en hierover veelvuldige artikels uitbrengt, die in 2002 resulteren in een uitgebreide publicatie⁹.

Guido Andries wordt in 1512 vernoemd als gehuwd met Margaretha Bollekens. Of het echtpaar nu in Antwerpen huwde, of in Italië, is niet bekend. Wel weten we dat Margaretha vóór 1513 goederen bezat in en rond Venetië¹⁰, wat een Italiaans huwelijk, vooraleer naar Antwerpen te komen, niet uitsluit. Misschien is het huwelijk met Margaretha wel de directe aanleiding voor de emigratie van Guido di Savino naar Antwerpen, zijn vrouw volgend naar haar thuisstad. Einde vijftiende, begin zestiende eeuw waren Italiaanse ambachtslui, zoals pottenbakkers en Venetiaanse glasblazers, aangetrokken door de commerciële en artistieke perspectieven die de opbloeiende handel en nijverheid in het Noorden hen kon bieden, in het bijzonder in de havenstad Antwerpen. Emigratie naar Antwerpen met zijn Antwerpse vrouw was dan misschien vanzelfsprekend.

In 1513 koopt Guido het huis *tScaeckbert* gelegen in de *Cammerstrate* en in 1520 het huis *Den Salm*, gelegen naast voornoemd *tScaeckbert*. De *Cammerstrate* was de straat van de *cammers* of brouwers. Rond het einde van de achttiende eeuw verbasterde de naam tot Kammenstraat. Den Salm was een gebouwencomplex met ovens op een groot stuk grond dat gedurende meerdere decennia de zetel bleef van het bedrijf van Guido Andries, zijn nakomelingen en opvolgers.

⁷ NICAISE 1937, p. 193

⁸ Voorgaande beschrijving is een samenvatting en een herwerking van: CAIGNIE 1995

⁹ DUMORTIER 2002

¹⁰ DUMORTIER 2002, p. 16

Vloertegels

Na de dood van Margaretha Bollekens huwt Guido met Anna van Dueren met wie hij zeven kinderen heeft: Lucas, Frans, Joris, Jasper, Jan, Guido II, en Barbara. Benevens een hele reeks tegels die op basis van kleur en iconografie als Antwerps bestempeld worden, is er een aantal realisaties dat praktisch met zekerheid kan toegewezen worden aan het atelier Den Salm en die gefabriceerd zijn door of onder leiding van Guido Andries. Het betreft hoofdzakelijk vloertegels. De productie van tegelvloeren in Antwerpen in de eerste helft van de zestiende eeuw kan beschouwd worden als een voortzetting van wat Guido di Savino gekend heeft in Italië te Castel Durante en mogelijk ook te Venetië, waar einde vijftiende - begin zestiende eeuw de majolicaproductie voor een belangrijk deel uit betegelingen voor de vloer bestond¹¹. Vermeldenswaard is de vloer in het landhuis The Vyne, nabij Basingstoke (Hampshire, Engeland), die ca. 1520 gedateerd wordt¹², de vloer

uit het hoogkoor in de kerk van de Cisterciënzerabdij van Herkenrode te Kuringen bij Hasselt die in 1532 besteld werd door abdis Mathilde de Lexhy¹³ en de vloer besteld in 1539 door oppermaarschalk Anne de Montmorency voor de herinrichting van zijn paleis te Fère-en-Tardenois (Fr). Daar waar de drie voornoemde vloeren op basis van hun ornamentatie kunnen samengebracht worden onder de noemer 'Herkenrodetype' - vier zeskante tegels met rankendecor omheen een vierkante tegel met ornamentaal of figuratief decor - wijkt de tegelvloer in de kapel van kasteel Rameyenhof te Gestel, vermoedelijk in 1527 geproduceerd, hier volledig van af (Fig. 2). De zeshoekige kapel is gevloerd met ca. 440 tegels die volgens een patroon van zes driehoeken zijn neergelegd, waarin alternerend een decor van herfstbladeren en een groteskendecor *a candelieri* vanuit de basis is opgebouwd. In het midden ligt in ruitvorm het gedeelde wapenschild van de opdrachtgevers, Jan van Immerseel en Maria de Lannoy, verenigd en vereeuwigd in het glazuur¹⁴.

Fig. 2. De vloer in de kapel van Rameyenhof te Gestel-Berlaar, ca. 1527, na de restauratie in 2000. www.tegels-uit-antwerpen.be, Rameyenhof. (foto F. Faure).

¹¹ QUINTERIO 1988

¹² BLANCHETT 2000

¹³ NICAISE 1935; DUMORTIER 2002, p. 161-162, cat. 1

¹⁴ CAIGNIE 2009

Tableautegels

Guido Andries sterft vóór november 1541¹⁵. Zijn weduwe, Anna van Dueren, zet het bedrijf verder en huwt in 1543 Franchois Frans, die waarschijnlijk reeds in Guido's atelier werkte voor diens overlijden. Deze Franchois was een lid van de in Antwerpen gevestigde Italiaanse familie 'Frans' en gelieerd aan Jan Francisco da Brescia, een van de eerste Italiaanse pottenbakkers die naar Antwerpen was geëmigreerd, en aan Peter Frans genaamd *Van Venedigen*, die tussenpersoon was bij de bestelling van de Herkenrode vloer.

Na de productie van vloertegels in de periode dat Den Salm bestuurd werd door Guido Andries (1520-1541) volgt onder het bestuur van Franchois Frans (1541-1562) een geleidelijke overgang naar een productie van wandtegels en voornamelijk tegeltaleaus. Uit deze periode, en dus gefabriceerd door of onder leiding van François Frans, stamt het tegeltaleau 'De bekering van Saulus op weg naar

Damascus', dat gedateerd is met het jaartal 1547. Het tableau is hét topstuk van de Antwerpse zestiende-eeuwse majolica en een van de paradepaardjes van de MAS|collectie Vleeshuis (Fig. 3). Volgens de bewering van Frans Claes is het op het einde van de negentiende eeuw in de tuin van atelier Den Salm in de Kammenstraat gevonden, samen met heel wat andere majolicategels die zich nu in de MAS|collectie Vleeshuis bevinden. Over deze vondst bestaat geen specifiek bewijsmateriaal¹⁶. Ze berust op een mondelinge mededeling van Frans Claes aan Marcel Laurent, toen respectievelijk conservator van Museum Vleeshuis en conservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Het verhaal van de Antwerpse majolica is grotendeels op deze mondelinge mededeling gebaseerd, vandaar de belangrijkheid van de juistheid van deze bewering die door Laurent in 1922 in zijn artikel ten stelligste wordt bevestigd: ... *as M. Claes himself has assured me absolutely* ...¹⁷.

Fig. 3. Tegeltaleau "De bekering van Saulus op weg naar Damascus", MAS|collectie Vleeshuis, AV.1571, na de restauratie in 2017. (copyright: Michel Wuyts en Bart Huysmans).

¹⁵ DUMORTIER 2002, p. 225-227

¹⁶ De zoektocht naar de precieze vondstgegevens van deze tegels op het terrein van atelier Den Salm is het onderwerp van een lopende studie (CAIGNIE 2019).

¹⁷ LAURENT 1922, p. 294

Schotelgoed

Rond het midden van de zestiende eeuw komt een productie op gang die eerder op voorraadvorming is gericht en niet zozeer meer op bestellingen. Op tegelgebied kennen we de vele decortypes met zowel ornamentaal als figuratief decor waarmee men grote muurdelen gaat betegelen. Diverse types van schotelgoed, die men moeilijk kan situeren in de eerste helft van de zestiende eeuw, zien nu het licht. Het betreft zowel stukken voor de sier als objecten voor dagelijks gebruik. Het gamma bevat talrijke vormen van rijkgedecoreerde schotels in alle groottes en vormen, kommen, waaronder de bijzondere vorm van de papkommen, zalfpotjes, siroopkannen, albarelli en vaasjes (Fig. 4). De bijdrage van collega Leon Gyskens verder in deze uitgave zal deze types majolicaproducten illustreren aan de hand van de stukken die opgegraven werden op het Sint-Janshof te Mechelen. Was Den Salm het belangrijkste atelier in Antwerpen, het was zeker niet het enige. Wel was de majolicaproductie voornamelijk geconcentreerd in de Cammerstrate en enkele nabijgelegen straten: Aalmoezenierstraat, Schoytestraat, Sint-Jansvliet, Bogaardenstraat, Steenhouwersvest en Oever.

Fig. 4.1. Schotel, Vleminckveld 57, A240-3-M2, opgraving 2004. Midden 16de eeuw. Stad Antwerpen dienst archeologie. (Foto: Guy Vermeylen).

Fig. 4.2. Albarello, Het Steen, A019-1-M100, opgraving 1978, midden 16de eeuw. Stad Antwerpen dienst archeologie. (Foto: Guy Vermeylen).

Fig. 4.3. Altaarvaasje, Bogaardeplein-Hapaerstraat, A273-252-M1, opgraving 2007. midden 16de eeuw. Stad Antwerpen dienst archeologie. (Foto: Guy Vermeylen).

De zonen

Op 18 maart 1562 verkoopt Anna van Dueren het atelier Den Salm aan haar oudste zoon Lucas Andries die zelf ook gekwalificeerd was als *geleyerspotbacker* en voordien een oven had in het huis *De Goudbloem* aan de Steenhouwersvest. In 1993 werd die door de dienst archeologie van de stad Antwerpen opgegraven¹⁸. Lucas zet het bedrijf verder tot aan zijn dood in 1572/73. Zijn weduwe, Geertruydt Snoeye, huwt dan pottenbakker Willem van Brecht, die in 1615 het atelier voor vijf en een half jaar verhuurt aan Lambrecht Collegie¹⁹. In de inventaris van huisnamen opgemaakt voor het jaar 1584/85 wordt Willem van Brecht vermeld als eigenaar van Den Salm, alsook van het aanpalend huis 't *Schaekbert*²⁰. Drie van Guido Andries' zonen verlaten het ouderlijk bedrijf en vestigen zich in het buitenland: Frans in 1556 te Sevilla, Joris in 1564 te Middelburg; Jasper wijkt in 1567 uit naar Engeland. Met de kennis en de ervaring die in Den Salm was opgedaan, hebben ze bijgedragen tot de ontwikkeling van de majolicaproductie in hun respectievelijk gastland. De jongste zoon, Guido II Andries had een oven in werking in *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet die na zijn overlijden door diens stiefbroer Andries Eynhouts²¹ nog werd geëxploiteerd tot 1613²². Met de dood van Willem van Brecht in 1621/22 en ook het einde van het huurcontract van Den Salm met Lambrecht Collegie, komt wellicht een einde aan de activiteit van het majolica-atelier in de Kammenstraat dat zo goed als een volle eeuw heeft gefunctioneerd.

¹⁸ DUMORTIER & VEECKMAN 1994

¹⁹ DUMORTIER 2002, p. 233

²⁰ DEGUELDRE 2011, deel VI-501

²¹ Andries Eynhouts was de zoon van Adrian Eynhouts en Anna van Dueren, die eerst met Guido Andries was gehuwd, daarna met Franchois Frans. Zodoende was hij de halfbroer van Guido II, de jongste zoon van Guido Andries. (Bron: Dumortier 2002, p. 236)

²² DUMORTIER & OOST 1989

Bibliografie

- BLANCHETT C. 2000: *The floor tiles at The Vyne, Hampshire, England*, Glazed Expressions, Number 41/2000, Tiles & Architectural Ceramics Society.
- CAIGNIE F. 1995: Guido di Savino alias Guido Andries, *Tegel* 23/1995, 2-10, Stichting Vrienden van het Nederlands Tegelmuseum, Otterlo, Nederland.
- CAIGNIE F. 2009: *De Majolica Tegelvloer in de kapel van kasteel Rameyenhof*, studierapport, <http://www.tegels-uit-antwerpen.be> (2009) Rameyenhof, PDF.
- CAIGNIE F. 2019: *Majolica-atelier Den Salm en het tegeltableau 'de bekering van Saulus'*, publicatie in voorbereiding.
- DE BURBURE L. 1886: Communication à la Séance du 1 août 1886, *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, p. 151-155.
- DEGUELDRE G. 2011: *Kadastrale ligger van Antwerpen 1584-1585, proeve van reconstructie op de vooravond van de scheiding der Nederlanden*, Antwerpen.
- DUMORTIER C. 2002: *Céramique de la Renaissance à Anvers, De Venise à Delft*, Brussel, Parijs.
- DUMORTIER C. & OOST T. 1989: Un atelier de majoliques installé à Anvers vers 1600, *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*, Brussel, 60/1989, p. 203-216.
- DUMORTIER C. & VEECKMAN J. 1994: Un four de majoliques en activité à Anvers vers 1560, *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*, Brussel, 65/1994, p. 163-217.
- LAURENT M. 1922: Guido di Savino and the earthenware of Antwerp, *The Burlington Magazine*, Volume 41, Number CCXXXVII (237), December 1922, p. 288-297.
- NICAISE H. 1935: Les carreaux en faïence Anversoise de l'ancienne abbaye d'Herckenrode, *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*, 4-5, 1935, p. 92-127.
- NICAISE H. 1937: Notes sur les faïenciers Italiens établis à Anvers dans le premier tiers du XVIe siècle, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, tome XVI, p. 189-202.
- PICCOLPASSO C. 1558a: *I tre Libri dell' Arte del Vasaio* (The three books of the Potter's Art), facsimile of the manuscript in the Victoria and Albert Museum, London. Translated and introduced by Ronald Lightbown and Alan Caiger-Smith, Scolar Press, London, 1980. Volume I and II.
- PICCOLPASSO C. 1558b: *Les trois livres de L'Art du Potier*, Fac-similé du manuscrit de Cipriano Piccolpasso, Éditions la Revue de la Céramique et du Verre, 2007.
- PINCHART A. 1882: Les fabriques de verres de Venise, d'Anvers et de Bruxelles au XVIe et au XVIIe siècle, *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, p. 343-394.
- QUINTERIO F. 1988: *Maiolica nell' Architettura del Rinascimento Italiano (1440-1520)*, Firenze.